

GEOPOLITIKA V GLOBALIZOVANOM SVETE

Robert IŠTOK

Termín geopolitika v jeho rôznych modifikáciách je používaný stále častejšie a v čoraz širšom významovom spektre. Pritom jeho chápanie nie je jednoznačné, a to z viacerých príčin. Jednou z nich je fakt, že od svojho vzniku sa vyvíjal a jeho obsah sa menil. Preto je jeho interpretácia predmetom pomerne rozsiahleho diskurzu, ktorý prebieha dodnes na pôde akademických a výskumných inštitúcií ako aj medzi odborníkmi, pôsobiacimi v praktickej politike.

Tento diskurz sa týka aj zaradenia geopolitiky v rámci spoločenskovedného myslenia v zmysle hľadania odpovede na otázku, či ju možno považovať za vedu. V dostupnej literatúre je geopolitika totiž charakterizovaná rôzne: ako aplikačná sféra viacerých vied, teória, koncepcia, metóda, stratégia, doktrína alebo súhrn doktrín, smer myslenia, atď. Vo všetkých definíciách geopolitiky rezonuje jej zameranie na analýzu vzťahu medzi politickou aktivitou a geografickým prostredím, v ktorého rámci sa táto aktivita realizuje¹.

Pre naše chápanie je najbližšia definícia geopolitiky ako *aplikovanej interdisciplinárnej oblasti myslenia, ktorá využívaním poznatkov viacerých vedných disciplín (najmä geografie a politológie) analyzuje správanie politických subjektov v priestore, pričom tieto analýzy vyúsťujú do vypracovania koncepcií, modelov a doktrín* (Ištók, 2003, s. 56). V súčasnosti sa v rámci geopolitického diskurzu presadzujú názory, že geopolitické myslenie sa má zameriavať nielen na analýzu vplyvu priestorového aspektu v politike konkrétneho štátu alebo skupiny štátov, ale obrátiť väčšiu pozornosť rozboru vývoja vzťahu politiky a priestoru na lokálnej a globálnej úrovni.

Globálna úroveň analýz v geopolitickom myslení sa presadila už pri jeho sformovaní na prelome 19. a 20. storočia. Vznik geopolitiky v tomto období bol nielen dôsledkom vývoja poznania, ale zároveň aj reakciou na novú situáciu v priestorovo-politickej štruktúre sveta, keď bolo v podstate dokončené rozdelenie súše medzi jednotlivé štáty a jeho možné zmeny nevyhnutne museli vyúsťovať do konfrontácie medzi štátmi. Ako napísal M. Kupka (2001, s. 96) „na začiatku 20. storočia sa svet javí ako uzavretý systém, kde už nie je možné viesť boj o geografický priestor bez toho, aby štáty narazili na záujmy iných štátov“.

Treba pripomenúť názor viacerých autorov, že to bola práve geopolitika, ktorá na prelome 19. a 20. storočia *zvýraznila globálny rozmer medzinárodnej politiky*. Za priekopnícke sa v tomto zmysle považuje dielo britského geografa H. J. Mackindera², ktoré bolo rozvíjané ďalšími predstaviteľmi geopolitického myslenia a to najmä v anglosaských krajinách³. Uvedomenie si významu priestorovej interpretácie správania sa štátov viedlo k prehnanej absolutizácii významu geopolitiky, ktoré pretrváva v niektorých analýzach dodnes. Vyplýva to aj z dobového významu geopolitiky ako sprostredkovateľa informácií pre štáty, ktoré donedávna vystupovali ako monopolní vlastníci priestoru.

Na tejto myšlienkovvej báze sa rozvinula nemecká škola geopolitiky, známa ako *Geopolitik*, ktorá považovala štát za živý organizmus a bola schopná odôvodniť jeho expanziu na základe prirodzenej tendencie k rozširovaniu životného priestoru. Táto teoretická koncepcia *Lebensraum* bola zneužitá nemeckým nacizmom na odôvodnenie konfrontačnej a agresívnej doktríny *Drang nach Osten*⁴. Tým bolo kompromitované celé geopolitické myslenie, čo vyústilo do jeho stagnácie po druhej svetovej vojne.

Napriek odporu voči geopolitike vychádzali mnohé medzinárodnopolitické rozhodnutia v období studenej vojny z geopolitických aspektov, aj keď sa termín geopolitika takmer nepoužíval. K jej „legalizácii“ výrazne prispeli zahraničnopolitické koncepcie H. Kissingera⁵, ktorý geopolitický prístup používal v praktickej politike USA, pričom vrátil pojem geopolitika do politologického slovníka. Postupne sa začal používať aj masmédiách.

Po skončení studenej vojny došlo k prudkému rastu počtu publikácií, venovaných geopolitike. Súviselo to so zmenami v mocensko-politickej štruktúre na globálnej úrovni, ktoré bolo treba analyzovať a vysvetliť. Popri tom bolo treba reagovať na rast počtu štátov, ktorý skomplikoval priestorovo-politickú štruktúru sveta, pozostávajúcu z takmer dvesto štátnych subjektov. Nárast záujmu o geopolitiku súvisel v poslednom období aj so zvýšeným tlakom na štátno-mocenskú kontrolu nad prírodnými zdrojmi, ktorý súvisí s ich vyčerpávaním.

V neposlednom rade bola renesancia geopolitiky spätá aj s novými trendami, ktoré sa začali presadzovať v posledných dvoch desaťročiach a ktoré súviseli s globalizačnými procesmi. Jedným z nich bola fragmentácia moci zo štátu k neštátnym aktérom. Tento trend ohrozoval postavenie štátu a tým oslaboval aj význam geopolitiky, ktorá sa od svojho vzniku opierala o štát.

Geopolitické myslenie tomuto nebezpečenstvu čelilo novými smermi svojich úvah. Okrem iného došlo k rozvoju tzv. *vnútornej geopolitiky (inner geopolitics)*, ktorá sa zaoberala problematikou vzťahu štátu k svojim čiastkovým priestorom s cieľom podporiť jeho snahu o udržanie integrity štátneho územia. Po teroristických útokoch v septembri roku 2001 bol tento smer obohatený o výskum vnútornej bezpečnosti štátu v kontexte ohrozenia zo strany medzinárodného terorizmu.

Tieto výskumy zákonite vyústili až do geopolitických analýz území lokálnej mierky. Geopolitika tak vlastne reagovala na potrebu vysvetlenia vzťahu medzi globálnym a lokálnym, keď si ľudia pod tlakom globálnej prevahy informácií viac uvedomujú svoju príslušnosť k určitej lokalite či regiónu a k ich tradíciám a histórii. Analýzy pôsobenia lokálnych a regionálnych subjektov spoločenského života výrazne priblížili geopolitické myslenie potrebám praxe v nových podmienkach, keď dochádza k diverzifikácii politických aktivít od štátu k nižším, ale aj vyšším úrovňam. Nárast významu globálnej mierky sa odrazil v geopolitickom myslení v širšej pozornosti o problematiku svetového systému, veľkých politických, ekonomických a vojenských zoskupení, nadnárodných inštitúcií a pod.

V geopolitických analýzach sa v poslednom období musel zohľadniť aj význam mimoštátnych subjektov, ktoré v čoraz väčšom meradle ovplyvňujú vývoj politických procesov vo svete ako aj v jednotlivých makroregiónoch. Sú to najmä medzinárodné organizácie, transnacionálne korporácie, subštátne regióny, separatistické hnutia, ale aj medzinárodné teroristické siete. Nárast ich významu priamo či nepriamo súvisí s globalizačnými procesmi a ich

následkami pre jednotlivé komunity. Vývoj geopolitického myslenia nasvedčuje, že bolo schopné včas na tento trend zareagovať.

Dalšou inšpiráciou pre geopolitiku, vyplývajúcou z akcelerácie protichodných procesov vo svete, predstavujú konštrukcie modelov a scenárov budúceho vývoja. Táto prognostická funkcia geopolitiky sa ukazuje byť prínosná z hľadiska formulovania štátnych záujmov a zahraničnopolitických doktrín veľmocí. Zároveň je však potrebné pripomenúť si, že „geopolitika je veľmi užitočným nástrojom analýzy a veľmi nebezpečným prostriedkom prognózy a plánovania“ (Krejčí, 1999, s. 27). V tejto súvislosti musíme zdôrazniť doteraz dominujúce prognózovanie globálneho (ale ak makroregionálneho) vývoja, ktoré obsahuje konflikty ako nevyhnutnú súčasť globálneho vývoja.

Možno teda konštatovať, že nové trendy vo svete úspešne preverili flexibilitu geopolitického myslenia. V tejto súvislosti možno dokonca tvrdiť, že geopolitika bola schopná aj sebareflexie, ktorá vyústila do vzniku *kritickej geopolitiky* (*critical geopolitics*) a *novej geopolitiky* (*new geopolitics*)⁶. Výsledkom je diverzifikácia súčasného geopolitického myslenia, ktorá je nepochybne osožná pre jeho ďalší vývoj.

V jeho rámci myslenia nedošlo ani k poklesu významu tradičných geopolitických analýz, zaoberajúcich sa problematikou medzinárodných vzťahov v zmysle relácie štátov k ostatnému svetu. Keďže si štáty, napriek istým obmedzeniam zo strany mimostátnych subjektov zachovávajú svoje dominantné postavenie v priestorovo-politickej štruktúre sveta, zachováva si svoj význam aj klasický, štátnocentrický geopolitický prístup.

Renesancia geopolitického myslenia je spätá aj s faktom, že štáty, ktorých význam po skončení studenej vojny výrazne poklesol, využívajú geopolitické úvahy na odôvodnenie snáh o obnovu svojho veľmocenského postavenia. Tento trend je príznačný pre Rusko, kde geopolitické myslenie prežíva všestranný rozvoj⁷. Tendencie k preceňovaniu geopolitiky sú príznačné aj pre novovytvorené štáty, ktoré potrebujú potvrdiť zmysel svojej existencie. Týkalo sa to aj Slovenska⁸.

V kontexte so súčasnými globalizačnými procesmi je dôležité pripomenúť, že geopolitické myslenie je späté s globálnymi pohľadmi na politické javy a procesy vo vzťahu k priestoru (Baar, 1999, s. 149). Zároveň je však potrebné zdôrazniť, že politika je úzko prepojená s celým komplexom činností ľudskej spoločnosti, z ktorých v súčasnosti treba zvlášť spomenúť *ekonomiku*. Geopolitika, ktorá vychádzala z mocensko-politického ovládania priestoru štátmi, osobitne veľmocami, a to najmä prostredníctvom ich ozbrojených síl, musí dnes zohľadňovať ekonomické faktory priestorovej kontroly. Je tomu tak preto, že základom moci sa stáva schopnosť mobilizácie spoločnosti v ekonomickom kontexte. V tejto súvislosti sa presadzuje nový, *geoekonomický* prístup.

V rámci geopolitického myslenia teda došlo k prechodu od statického chápania priestoru v kontexte jeho polohy, resp. fyzickogeografických podmienok, k výraznejšiemu zohľadňovaniu dynamizujúcich faktorov, medzi ktoré patrí aj ekonomika. Geopolitika je preto v súčasnosti chápaná oveľa širšie ako bola interpretovaná pred dvoma desaťročiami a má preto komplexnejšie a najmä dynamickejšie východiská a závery, čo zodpovedá potrebám súčasného globalizovaného sveta. Ako píše J. Buček (1995, s. 42) vznik nových termínov, označujúcich parciálne orientácie geopolitického myslenia je spätý s rastúcim významom ekonomiky, kultúry, demografie a iných, najmä sociálnych faktorov pre vývoj priestorových mocenských vzťahov. Takto sa stretávame s pojmami *geoekonomika* (*geoeconomy*), *geokultúra* (*geoculture*), *geodemografia* (*geodemography*), ale aj *geostratégia* (*geostrategy*) či *geohistória* (*geohistory*), ktorých význam je však často nejasný a nejednoznačný. Viacerí autori upozorňujú na fakt, že boj o priestor sa bude v čoraz väčšom meradle rozvíjať v informačnej sfére a tak bude možné používať termín *geoinformatika*.

Geopolitické myslenie bolo a je späté s konfliktami, resp. s ich analýzou a hľadaním ich riešenia z hľadiska ich aktérov, najmä štátov. Tento prístup bol a je súčasťou výhrad voči geopolitike, ako koncepcii odôvodňujúcej priestorovú expanziu štátov, resp. ich agresívne správanie. Geopolitické myslenie sa však ani v nových podmienkach nevyhne tomuto prístupu. V globalizovanom svete predsa nie sú konflikty ničím výnimočným a možno predpokladať ich eskaláciu kvôli rastúcim ekonomickým rozdielom medzi štátmi, resp. v súvislosti ich rivality o kontrolu stenčujúcich sa prírodných zdrojov. Ako píše P. Terem (2005, s. 12), bezpečnosť národných spoločenstiev môže ohroziť aj nedostatočný prístup k energetickým zdrojom.

Medzinárodné intervencie do „problémových“ štátov a regiónov (Bosna a Hercegovina, Kosovo, Afganistan, Irak) vytvorili novú situáciu, ktorú je potrebné analyzovať aj z geopolitického aspektu. Aj tu rezonuje bohatá skúsenosť geopolitického myslenia v oblasti výskumu konfliktov. Výsledky analýz by mali smerovať nielen k odôvodneniu nárokov na vojenské riešenie konfliktných situácií zo strany konkrétnych štátov a ich koalícií, ale aj k predchádzaniu ich vytvárania, čo sa môže stať výrazným prínosom geopolitického myslenia v súčasnej prelomovej situácii.

Aj v súčasnosti je nevyhnutné klásť si otázky, ako sú: *Čo chce dosiahnuť konkrétny aktér (štát, koalícia štátov, separatistické hnutie a i.) ? Kedy to chce dosiahnuť? Prečo to chce dosiahnuť? Akým spôsobom to chce dosiahnuť?* V súčasnosti vo svetovej politike rezonuje problém realizácie jadrového programu v Iráne. Geopolitika sa v tejto súvislosti usiluje o zodpovedanie viacerých otázok. Čo chce Irán dosiahnuť plnením jadrového programu? Aký je globálny a makroregionálny politický kontext takéhoto rozhodnutia? Ako sa zmení mocenská rovnováha vo svete a v juhozápadnej Ázii v prípade realizácie jednotlivých krokov iránskeho jadrového programu a možným vyústením do konštrukcie jadrovej zbrane? Aké sú alternatívy reakcie svetových mocností na tento vývoj? Súčasťou takejto analýzy je spravidla mapa, ktorá znázorňuje priestorový aspekt takéhoto správania⁹.

Ukazuje sa, že ukončenie emancipácie geopolitiky, renesancia geopolitického myslenia a sformovanie nových smerov v jeho rámci presvedčivo vyvrátili názor o *konci geografie* a teda aj o úpadku priestorového spôsobu myslenia. Zástancovia túto tézu chápali ako vytvorenie sveta bez hraníc v ktorom priestor stráca svoj politický význam. Globalizácia totiž vytvára rozčlenený a zároveň veľmi nerovný svet, pričom výsledky tohto vývoja je potrebné podrobne analyzovať. Globalizačné procesy nemusia vôbec znamenať negáciu geopolitiky, práve naopak: môžu byť novým stimulom geopolitického myslenia, ktorého výsledky môžu viesť k novým, prekvapujúcim záverom. K tomu by mali prispieť aj geopolitické analýzy a syntézy na rôznych priestorových úrovniach, spracované s uplatnením rôznych prístupov.

Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA č. 1/1304/04 Transformácia politicko-priestorových systémov a systémov demokracie v kontexte globalizácie. Vedúci projektu: Doc. RNDr. Robert Ištók, PhD.

POZNÁMKY.

¹ Podrobnejšie sa touto otázkou zaoberal Tomeš (2000).

² H. J. Mackinder (1861 - 1947) bol britský geograf, ktorý pôsobil aj v praktickej politike. Svoju geopolitickú teóriu rozvíjal takmer štyri desaťročia (1904 – 1943). Jeho myšlienky nachádzajú uplatnenie aj v súčasnom geopolitickom myslení.

³ O vývoji anglosaskkej geopolitickej školy pozri Hnízdo (1995), Ištók (2003), resp. Volner (2004).

⁴ Podiel nemeckej geopolitiky a jej významného predstaviteľa K. Haushofera (1869 - 1946) na rozpútaní druhej svetovej vojny analyzuje vo svojej dvojdielnej štúdii I. T. Budil (2000).

⁵ H. Kissinger, americký historik a politológ, pôsobil aj ako poradca pre otázky národnej bezpečnosti a ako štátny tajomník v administratíve prezidentov USA R. M. Nixona (prezident v rokoch 1969 – 1974) a G. R. Forda (1974 – 1977).

⁶ Blížšie k týmto smerom geopolitického myslenia pozri Buček (1995), Ištók (2003), resp. Kupka (2001).

⁷ Súčasné ruské geopolitické myslenie charakterizujú vo svojich prácach Ištók (2003), Juza (1998), resp. Kolosov a Mironenko (2001).

⁸ Známe sú vyjadrenia predsedu vlády Slovenskej republiky Vladimíra Mečiara o nenahradiťnom geopolitickom význame polohy Slovenska, ktorá nás predurčuje na vstup do NATO. Na mítingu HZDS v Košiciach 26. 9. 1998 povedal: „Občania si nemusia robiť starosti, či nás prijímú alebo nie, pretože nás potrebujú, lebo sme geopoliticky mimoriadne dobre postavená krajina“ (pozri Bútora – Šebej, ed. 1998, s.7). Tieto predpoklady sa však nenaplnili.

⁹ Pre nás dôležité, že dolet rakety Šaháb 4, ktorú Irán vyvíja a ktorá bude schopná niesť jadrovú nálož, pokrýva celé územie strednej Európy, čo znázorňuje aj priložená mapa k jednej z analýz (pozri Kryžánek, 2006, s. A8). Paradoxne možno poukázať na fakt, že k „zmenšeniu“ sveta došlo aj „vďaka“ konštrukcii transkontinentálnych rakiet, schopných niesť zbrane hromadného ničenia.

LITERATÚRA.

BAAR Vladimír. 1999. Geografie a geokultúrné procesy v 21. storočí. In: Minár, J. – Trizna, M. (eds.):

Teoreticko-metodologické problémy geografie, príbuzných disciplín a ich aplikácie. Bratislava:

Univerzita Komenského, s. 149-150. ISBN 80-223-1434-X.

BUČEK Ján. 1995. Geopolitika na konci 20. storočia. Medzinárodné otázky, r. IV, č. 3, s. 41-53. ISSN 1210-1583.

BUDIL Ivo. 2000. Karl Haushofer, geopolitika a nacismus (I. časť). Střední Evropa, r. 2000, č. 98, s. 73-84. ISSN 0862-091-X.

BUDIL Ivo. 2000. Karl Haushofer, geopolitika a nacismus (II. časť). Střední Evropa, r. 2000, č. 99, s. 101-112. ISSN 0862-091-X.

BÚTORA Martin, ŠEBEJ František., eds. 1998. Slovensko v šedej zóne? Rozširovanie NATO, zlyhanie a perspektívy Slovenska. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky. ISBN 80-88935-01-6.

EHL Martin. 2001. Globalizace pro a proti. Praha: Academia. ISBN 80-200-0897-7.

GRAY John. 2003. Falešné představy globálního kapitalismu. Košice: Paradigma.sk. ISBN 80-968603-1-3.

HNÍZDO Bořek. 1995. Mezinárodní perspektivy politických regionů. Praha: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, ISBN 80-85241-95-1.

IŠTOK Robert. 2003. Politická geografie a geopolitika. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied PU, ISBN 80-8068-191-0.

JUZA Peter. 1998. Ruská geopolitika – poznámky k historickému vývoju. Medzinárodné otázky, r. VII, č. 3, s. 97-105. ISSN 1210-1583.

KOLOSOV Vladimir, MIRONENKO Nikolaj. 2001. Geopolitika i političeskaja geografia. Moskva: Aspekt Press. ISBN 5-7567-0143-5.

KREJČÍ Oskar. 1999. Geopolitické hrátky. Mezinárodní politika, r. XXII, č. 2, s. 27-30. ISSN 0593-7962.

KREJČÍ Oskar. 2000. Geopolitika na přelomu století. In: Pekník, M. (ed.): Pohledy na slovenskou politiku. Bratislava: Veda, s. 305-319, ISBN 80-224-0584-1.

KREJČÍ Oskar. 2001. Prolegomena ke každé příští geopolitice. Medzinárodné otázky, r. X, č. 4, s. 3-21. ISSN 1210-1583.

KRYŽÁNEK Ladislav. 2006. Íránské rakety hrozí i Česku. Mladá fronta dnes, r. XVII, č. 38, 14. 2. 2006, s. A8. ISSN 1210-1168.

KUPKA Martin. 2001. Moderní geopolitické teorie v USA. Mezinárodní vztahy, r. 2001, č. 2, s. 83-97. ISSN 0323-1844.

TEREM Peter. 2005. Jadrová energia v štruktúre svetových energetických zdrojov. Zvolen: Bratia Sabovci. ISBN 80-89029-94-9.

TOMEŠ Jiří. 2000. Geopolitika: nástroj a proces politické organizace. In: Jehlička, P. – Tomeš, J. – Daněk, P. (eds.): Stát, prostor, politika. Praha: Univerzita Karlova. ISBN 80-238-5566-2.

VOLNER Štefan. 2004. Geopolitika. Zdroje. Prax. História. Zvolen: Bratia Sabovci, ISBN 80-89029-72-8.

IŠTOK Robert, Doc., RNDr., PhD.

Katedra geografie a regionálneho rozvoja

Fakulta humanitných a prírodných vied

Prešovská univerzita
e-mail: istok@unipo.sk